

folytatta, a könyvkiadási lehetőségek egyre kedvezőbb alakulása révén pedig sorra rendezte sajtó alá kisebb írásait. Ezek a nyelvi „miniatűrök” önmagukban is nagyon tanulságosak, de még erősebb hatást fejtenek ki csokorba kötve. Néhány kötet cím, amely válogatott írásait tartalmazza: *A szavak titka* (1977); *Szavak színeváltozása* (1983); *Anyanyelvünk ösvényein* (1996); *Ki volt az a bizonyos Deákné?* (2003); *Anyanyelvi mozaik* (2004); *Babér és borostyán* (2012); *Hókuszpókusz* (2014).

Murádin László kevésbé ismert tevékenysége a szerkesztői. A Román Tudományos Akadémia magyar nyelvű folyóiratának, a Kolozsváron megjelenő Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményeknek 2007-től 2016-ig volt a főszerkesztője, de ő vitte a vállán a periodikát már 1968-tól, amikor szerkesztőségi titkárként lépett be a folyóirat stábjába. Ismerte szinte az egész kortárs erdélyi – sőt magyarországi – humán értelmiséget, kedves, barátságos, empatikus személyiségével bárkit megnyert a jó ügyek szolgálatára.

Munkásságát több kitüntetéssel is elismerték: Csúry Bálint-émlékérem (1974), Bogdan Petriceicu-Haşdeu-díj (1996), az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Nyelvörzés díja (2000), az Anyanyelvápolók Szövetsége Lőrincze-díja (2002), A Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje (2011), A Tudomány Erdélyi Mestere díj (2015). Halálával fájó veszteség érte nemcsak az erdélyi, hanem az egész magyar tudományt és tudománynépszerűsítést.

JUHÁSZ DEZSŐ

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZEMLE

Forgács Tamás, *Történeti frazeológia*

A történeti szólás- és közmondáskutatás kézikönyve

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 218. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2021. 476 lap

1. A frazeológia báját az állandósult szókapcsolatok rendkívül színes, művelődéstörténeti érdekességeket rejtő és szeszélyesen változó „bujá tenyészete” (HADROVICS 1995: 25) adja. Mivel azonban nem egy jól körvonalazható nyelvi-nyelvelírási szint, hanem a szótani, szó szerkezetani és mondattani mellett hangtani, alaktani, szemantikai, stilisztikai, pragmatikai, szociolingvisztikai, sőt kontaktológiai, kontrasztív, kognitív és kulturális (antropológiai) nyelvészeti vonatkozásai is bőven vannak, ráadásul szinkrón és történeti nézőpontból egyaránt, áttekintése, rendszerezése nagy kihívás. Bájától megfosztani nem érdemes és nem szerencsés csak azért, mert az valakinek „nem elég komoly” vagy „nem tiszta” nyelvészet. Ellenkezőleg: mint azt a kötet szerzője a tudománynépszerűsítés fórumain is el szokta mondani, még mindig nem használja ki igazán sem a közoktatás, sem a felsőoktatás a frazeológia vonzerejét a nyelvészet megkedveltetésében, holott a szótárszerű feldolgozások, eredetfejtő munkák iránt láthatóan folyamatos a közönségigény, és nincs is belőlük hiány (l. pl. a Tinta Könyvkiadó e tárgyú kínálatát). A kutatásnak ugyan-

akkor haladnia kell nyelvészeti mélységeinek föltárásával, és FORGÁCS ebben is a nagy elődök (TOLNAI, KERTÉSZ, CSEFKÓ, O. NAGY, HADROVICS) nyomdokaiba lépett. Számos folyóiratcikk, konferencia-előadás után és mellett több elemében újtító, a kor kívánalmaihoz igazított szólás- és közmondásszótárral jelentkezett (2003a; újabb kiadásban: 2013), írt egy szórakoztató könyvet arról, hogyan és milyen tulajdonságokkal jelennek meg az állatok különböző nyelvek szólásaiban és közmondásaiban (2005), valamint egy frazeológiába bevezető, hiánypótló tankönyvet (2007). Mostani munkája, amely MTA-doktori disszertációja alapján készült, ezekre az előzményekre is támaszkodik, de egyértelműen történeti nyelvészeti irányultságú. Az alcím alighanem a kiadó kereskedelmi fogása: „kézikönyv”-nek talán túl akadémikus és szerzteágazó (bár nyelvezete, okfejtése kimondottan olvasóbarát, leszámítva néhány fölösleges idegen szót, pl. „uzuális”, „okkasionális”, „fenomén”), a frazeológia pedig nem csupán a szólásokkal és a közmondásokkal foglalkozik (1. kollokációk, frazeológiai terminusok, funkcióigés kapcsolatok stb.).

2. A terjedelmes mű egy bevezető jellegű, négy hosszabb és egy összegző fejezetből áll rövid előszóval, az irodalomjegyzékkel és a mutatókkal kiegészülve. Így a 2–5. fő fejezetek belső tagolása első pillantásra kissé bonyolult lett. (Például a 2. fejezet 2.1. alfejezete két és fél, a 2.2. hatvan oldal nem kevés alponnal, 2.3. már nincs, a 2.2.13. részösszefoglalás zárja le a témát.) Míg tehát a szerkezeti váz világos, a részletekre alpontról (al-) alpontra derül fény. Az első pillér a történeti frazeológia mibenléte és indoklása, a második módszertanának megalapozása, a harmadik a frazeologizálódási folyamat, a negyedik az azt kísérő változások nyomon követése, az ötödik pedig a frazeológiai egységekben végbenő módosulások. A terület létjogosultsága a frazeológia és a nyelvtörténet oldaláról is megerősítést kap: a frazéma nyelvi, nem pusztán művelődéstörténeti, néprajzi és folklórjelenség, amely létrejöttében, megszilárdulásában, változásában, netán eltűnésében történeti képződmény, és a nyelvtörténet fontos információtára: megőrzi máskülönben kihalt lexikális elemeket, jelentéseket, archaikus és dialektális hangtani, morfológiai és szintaktikai megoldásokat. A félrebillenő, szinkrón és kontrasztív túlsúlyú frazeológia magyarázata a mindennapi nyelvhasználat élménye és közelsége, a hozzá társuló stabil nyelvi kompetencia, az adatközlők elérhetősége, illetőleg a nyelvi forrásbőség. Új távlatot a nyelvemlékek digitalizálása és az elektronikus keresőprogramok fejlődése nyithat. FORGÁCS hisz abban, hogy a nyelvtörténész, beleásva magát a régi szövegekbe, olyan frazeológiai pótkompetenciát tud kialakítani, amely megközelíti a hajdanvolt korok beszélőit, vagy legalábbis elérendő ahhoz, hogy a történeti frazeológiai vállalkozás eredménnyel kecsegtessen.

3. Először módszertani kérdések kerülnek terítékre, hiszen szélesre kitaposott ösvény helyett jórészt felfedezőúton járunk. A szerző itt kevesebb teret szentel a frazéma fogalmi meghatározási nehézségeinek és a frazeológiai kapcsolatok osztályozásának, mint korábbi tankönyvében (FORGÁCS 2007). Megelégszik azzal, hogy a mondatrésztértékű (lexémaszerű) és a teljes mondatnak számító állandósult nyelvi egységeket is felölelő, tágabb frazémafelfogás mellett foglaljon állást. Amit behatóan vizsgál, az a frazémák azonosításának problematikája a történeti szövegekben. Sorra veszi azokat a fogódzókat, amelyekbe a kutató kapaszkodhat: ezek saját anyanyelvi kompetenciája, a már emlegetett nyelvtörténeti pótkompetencia, általános frazeológiai tudása, a szövegek metanyelvi utalásai, a grafikai jegyek, a formai-szerkezeti, lexikális, morfológiai, szemantikai támpontok, a többszöri elő-

fordulás, fordításnál az idegen nyelvi forrás vallomása, valamint a korabeli nyelvtanokból, nyelvkönyvekből, szótárakból és frazeológiai gyűjteményekből származó bizonyítékok.

Csak néhány érdekességet kiragadva: vannak frazeológiai szinonimák egész sorát életre hívó fogalmak, mint a becsapás (l. *csöbe híz, jégre visz, lóvá tesz vkit*) vagy a halál (l. *jobblétre szenderül, beadja a kulcsot, alulról szagolja az ibolyát*). A testrészek (*ami a szívén, az a száján; feláll a hátán a szőr; a lábával szavaz stb.*), háziállatok (*kerülgeti, mint macska a forró kását; a mi kutyánk kölyke; a kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad*) szintén fogékonyak a szólás- és közmondásalkotásra (frazeológiai tudás; vö. gyakori forrás- és céltartományok a kognitív metaforaelméletben: KÖVECSES 2002/2005: 31–42). Metanyelvi utalás az „ezért mondták a régiek”, „úgy tartja a közmondás”, „népiesen szólva”, „pestiesen szólva”. Magára vonja a figyelmet egy-egy unikális lexéma (pl. *dugába dől, leesett a tantusz, vargabetűt csinál*) és szó szerint nem értelmezhető kifejezés (*vmi vkinek szöveget üt a fejébe, vki rája a fülét vkinek*). A régi szólás- és közmondásgyűjtemények (mint nálunk Baróti Szabó Dávidé, Dugonics Andrásé, Erdélyi Jánosé) beces források ugyan, de – ahogy több példa szemlélteti – „mind terminológiájuk, mind az összegyűjtött anyag tekintetében erős fenntartásokkal kell hozzájuk közelíteni, s a bennük szereplő kifejezéseket mai frazeológiai tudásunk és frazeológiai (pót)kompetenciánk szűrőjén kell átengedni” (84). A főnti szempontok egyikének-másikának együttes alkalmazásával csökken annak az esélye, hogy valamely frazéma észrevétlen maradjon előttünk, vagy frazémának nézzünk valamit, ami (az adott szövegben) nem az.

4. FORGÁCS nemcsak a magyar, hanem a német nyelvű szakirodalomban is otthonosan mozog, ami a (történeti) frazeológiában nagy előny, sőt szinte kívánalom. (Francia oldalról BÁRDOSI – részben frazeológiai, részben frazeográfiai – munkái segítik a tájékozódást; l. pl. BÁRDOSI 2017.) Különbséget tesz a nem állandósult szókapcsolatokból és a már eleve azokból keletkező frazeológiai egységek között (primer és szekunder frazeologizálás), a szókincsbővülés módozataival vonva párhuzamot: a szóalkotás, szókölcsönzés és szójelentés-változás vetülete a frazémaalakítás, frazémakölcsönzés és frazémajelentés-változás. Egy másik osztályozás a frazeológiai motiváltság típusait próbálja definiálni: az első a szerkezetileg rögzült, de átvitt jelentés nélküli, „aszpecifikus” vagy „strukturálisan állandósult” csoport (pl. *Sok kicsi sokra megy*), a második a figuratív motiváltságú (pl. *rossz fát tesz a tűzre*), a harmadik, „elliptikus” típusból hiányzik valamilyen odaértendő komponens (pl. *Lepsénynél még megvolt*; l. Nóti Károly azonos című bohózatát), végül a negyedikben egyes elemek kicserélődnek, esetleg kiegészülnek: ezek a „modifikált” frazémák (pl. *nincs egy árva fityingje/petákja/buznyákja/vasa sem*). A négy közül elvileg csak az első kettő zárhatná ki egymást, ám még ezek sem föltétlenül, ha például a *fogást keres vkin* frazémát nézzük, amely átvitt jelentéssel (‘ürügyet keres arra, hogy vkibe belekössön’) és anélkül (birkózás) is állandósult szókapcsolat (115).

A figuratív frazéma vagy teljes egészében idiomatikus, mint a *fekete bárány*, vagy részben, mint a *puskaporos hangulat*, amely szó szerint hangulat, de nem „puskaporos”. Mivel a figuratív nyelv (*figurative language*) és a beszédfiguráknak (*figures of speech*) is nevezett trópusok és alakzatok nem pusztán a metaforát, metonímiát és szinekdochét takarják, az idiomatikus frazémaképződés szakkifejezés inkább korlátozható lenne rájuk. A „figuratív” címke alatt viszont ki kell térni a túlzó, az ironikus, a litotikus és az oximoront tartalmazó frazémákra is (122–123), illetőleg a komplex figuratív jelentésekre. Vegyük

a figyelemre eddig alig méltatott litotészt: *nem semmi, nem kismiska, nem leányálom, nem sétagalopp, nem egy Adonisz, nem mai csirke, nem most jött le a falvédőről, nem ijed meg a saját árnyékától, nem a legélesebb kés a fiókban, az élet nem habos torta* – látszik, hogy önmagában is termékeny frazémaminta, mindazonáltal szívesen kombinálódik metaforával és iróniával. A modifikációs frazémaképződés (vö. szekunder frazeologizálódás) köréből a közmondásferdítések tűnnek ki népszerűségükkel (l. HRISZTOVA-GOTTHARDT et al. 2018), de FORGÁCS nem kezeli külön őket, hanem ezúttal is az állandósult szókapcsolatok teljes tárházából válogat. Kitér a frazeológiai egységekből levezethető „monofrazémákra” – továbbra is megkérdőjelezve SOMHEGYI (1988, 1992) terminusát (vö. FORGÁCS 2007: 21–24) – és azok másodlagos frazeologizálódására (pl. *bakot lő* → *baklövés* → *baklövést követ el*), szórakoztató eseteket említ egyes összetevők népetimológiás átértelmezésére, majd a frazeológiai kölcsönzés bizonyításának bonyodalmaival és a nyelvek közötti frazeológiai megfelelések hátterét tárja az olvasó elé.

5. A szerző egyik kedvenc kutatási részterülete a frazeologizálódást kísérő alaki és szemantikai változások leírása (l. pl. FORGÁCS 2003b, 2007, 2008), amely a könyv 4. fejezetének témája. A jelentésoldalt érinti a szerkezeten belüli bővítmények tematikus szerepének módosulása (pl. ágens → patiens: *vki a rövidebbet húzza*) és a szemantikai jegyváltás (pl. –élő → +élő: *vki az ujsa köré csavar vkit*), de az már formai eltérés is, ha új vonzat lép be (pl. *lefőtt a kávé vkinek*) vagy esik ki (pl. *vki bedobja a törölközőt*), illetőleg megváltozik az egyik vonzat esete (pl. *fáj a foga vmire*). A frazémák alaki rögzülése sokféleképpen végbemehet. Az egyik folyamat a lexikai kifejezési lehetőségek leszűkülése (pl. vannak régi adatok a *szemébe hány/vet, orcájára vet* alakokra, de ma már csak a *szemére hány/vet* használatos). Elmaradhat a névelő, így segítve a szabad szószerkezettől való elkülönülést (pl. *lapátra tesz*), felbomolhat az eredeti birtokos szerkezet (pl. *vkinek a szavát fogadja* → *szót fogad vkinek*). Egyedinek látszik, de ide illeszteném be az 1990-es években elterjedt az egy *dolog* társalgási frázis példáját: ebben a hangsúly áttevődése az egy-ről a *dolog* első szótagjára lett az a körülmény, amely nemcsak kísérte, de alighanem fel is gyorsította a frazémává válást annak dacára, hogy ez a hangsúlyelcsúszás nem frazémikusan értelemzavaró (ami a társalgókat általában nem zavarja). Az állandósultságnak lehet tehát hangsúlybeli összetevője is.

Formai egységesülés történhet a frazémák belső („konstrukcióintern”; l. a *szemére hány/vet* példáját) és külső („konstrukcióextern”) vonzataiban is. Nagyon érdekes a *töri a fejét vmin/vmiben* (248) esete, tudniillik a *vmin/vmiben* egykor alternatív vonzatok voltak jelentéskültség nélkül, majd különfejlődtek: a *töri a fejét vmin* azt jelenti, hogy ’feszülten gondolkodik, töpreng’, a *töri a fejét vmiben* pedig azt, hogy ’készül vmire, tervez, forral vmit’. Ezt a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlást bátran nevezhetjük szóláshasadásnak (tágabban: frazémahasadásnak) a szakirodalomban GRÉTSY (1962) nyomán elterjedt szóhasadás szakszó mintájára.

Az állandósult szókapcsolatok némelyikének csak tagadó változata lehetséges (pl. *nem megy a szomszédba vmiért, a kisujját se mozdítja*). Ikerformulákban a sorrend megszilárdulása elhúzódhat, nem függetlenül a komponensek hangtani-alaktani variációinak csökkenésétől. FORGÁCS – HADROVICSTÓL (1995) is merítve – bemutat olyan példákat, amelyek nem maradtak meg nyelvünkben (pl. *vkinek sem híre, sem tanácsa nincs vmiben*; napjainkból: *vki oda meg vissza van vmitől/vkitől/magától*). A nyilvánvaló lehetetlenséget

állító „alogizmusok” (pl. *a bolhából elefántot csinál*) vagy már a keletkezésükkor is azok, vagy később válnak azzá, mint a *lakatot tesz vkinek a szájára*. Gazdagon illusztrált, jól kidolgozott része a fejezetnek az unikális elemekről szóló, amelyből többek között kiderül, hogy egyik-másik lexikális archaizmus (l. a 3. pontban idézettek), de vannak idegen eredetűek (pl. *móresre tanít*) és nyelvtani archaizmusok (pl. *se té, se tova*) is.

6. Bár nem mindig könnyű a frazémák létrejöttéhez kapcsolódó jelenségeket és a már rögzült szerkezetek további változásait egymástól elválasztani, kétségtelen, hogy az „állandósult” szókapcsolatok állandósága csupán viszonylagos: az idők során módosulhatnak, variánsaik képződhetnek, s persze ki is veszhetnek a használatból. Az 5. fejezet 120 oldalon keresztül taglalja a frazeológiai egységek „életútjának” jellegzetességeit, kezdve az alaki változásokkal, folytatva a jelentésbeliakkal, harmadikként pedig a visszaszorulás és eltűnés okaival. Az alaki változások körében szó esik a lexémacseréről (pl. *Kaparj/kapálj, kurta, neked is lesz*), a variánsok számának csökkenéséről (pl. *szerecsent szapul/mos/mosdat* → *szerecsenmosdatás*), a belső és külső vonzatokban bekövetkező módosulásokról (pl. *helyén hagy* → *helyben hagy*), a kicsinyítő képzős formák megjelenéséről (pl. *Hiába fürdik a csóka, nem lesz fehér galambocska*) és még sok minden másról. Arra is vannak példák, hogy a szerkezeti típus változik: közmondásból szólás (pl. *Nem jó nagy urakkal egy tálból cseresznyézni* → *egy tálból cseresznyézik / nem cseresznyézik egy tálból vkivel/vkikkel*) vagy szólásból közmondás (pl. *vaj van a fején* → *Akinek vaj van a fején, ne menjen a napra*) lesz.

Míg az alaki eltérések legalább látszanak a forrásokban, a pontos jelentés kiderítése nehézségekbe ütközhet; a régi szójegyzékek, szótárak e téren hiányosak és nem elég megbízhatók. Tudjuk, hogy nem idiomatikus frazémák idiomatikusá válhatnak (l. az ökölvívás világából: *mélyütést visz be vkinek, padlót fog, bedobja a törölközőt*), ami nem ritka, de az idiomatikusak is szert tehetnek újabb idiomatikus jelentésre: ilyen szekunder metaforizáció érhető tetten a *kosarat kap vkitől* (udvarlás → más természetű kérés, ajánlat visszautasítása) vagy a *lábra áll* (’fekvőbeteg meggyógyul’ → ’rendezi megingott helyzetét’) használatában. FORGÁCS szerint a homonímia szintén fölmerülhet, ha az idiomatikus jelentések anynyira távol vannak egymástól, hogy nem lehet őket egymásból, szekunder metaforizációval megmagyarázni. Egyes jelentések kiveszhetnek, módosulhat a konnotáció és a stílusérték. A frazémák eltűnésének nyelvi és nem nyelvi okai is vannak: nyelvi például az egytagúvá válás, valamely komponens jelentésváltozása, archaizálódása, egy szinonim frazéma előtérbe kerülése; nyelven kívüli a letűnt korok szokásainak és használati tárgyainak feledésbe merülése, a kultúraformáló műveltségterületek megváltozása.

7. A magyar nyelvtörténet kutatása az elmúlt egy-két évtizedben több forrásból is kapott új ösztönzést: (1) mint utaltam rá, zajlik a nyelvemlékek digitalizálása, a nyelvtörténeti korpuszpépítés; (2) meghonosodott a grammatikalizáció fogalma és a rá épülő elmélet/szemlélet, amely egymástól látszólag teljesen eltérő nyelvi változásokat is egységes keretben képes tárgyalni; (3) nemzetközileg is kiemelkedő a magyar generatív történeti mondattan; (4) a történeti nyelvtan mellett kibontakozóban van a régi idők nyelvhasználatát tanulmányozó történeti szociolingvisztika és a történeti pragmatika. FORGÁCS történeti frazeológiája ezt a sort bővíti, ám nem csupán a nyelvtörténész profitálhat belőle, hanem más szakterületek művelője is. A frazeológiai változás három szintje, a szemantikai, a formai-szerkezeti, valamint a szó- és kultúrtörténeti szerves egységben jelenik meg

a könyvben, amelynek mutatói segítik a különböző érdeklődésű olvasók gyors eligazodását. Lebilincselő összegzése a szerző eddigi – frazeográfiai alapokon nyugvó – frazeológiai vizsgálódásainak, de nem folytatatom, hisz *a jó bornak nem kell cégér*.

Hivatkozott irodalom

- BÁRDOSI VILMOS 2017. *Du phrasème au dictionnaire. Études de phraséographie franco-hongroise*. Eötvös Kiadó, Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS 2003a. *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemlélítve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS 2003b. Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben. *Magyar Nyelv* 99: 259–273, 412–427.
- FORGÁCS TAMÁS 2005. „Állati” szólások és közmondások. *A felfuvalkodott békától a szomszéd tehenéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS 2007. *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS 2008. Morfoszintaktikai változások a frazeologizálódási folyamat során. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS – SINKOVICS BALÁZS (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 27–40.
- FORGÁCS TAMÁS 2013. *Magyar szólások és közmondások szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1962. *A szóhasadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1995. *Magyar frazeológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HRISZTOVA-GOTTHARDT HRISZTALINA – T. LITOVKINA ANNA – BARTA PÉTER – VARGHA KATALIN 2018. *A közmondásferdítések ma: öt nyelv antiproverbiumainak nyelvészeti vizsgálata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KÖVECSE ZOLTÁN 2002/2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest.
- SOMHEGYI GYULA 1988. Monofrazémák a magyarban I. Valódi monofrazémák. *Magyar Nyelvőr* 112: 357–368.
- SOMHEGYI GYULA 1992. Monofrazémák a magyarban II. Ál monofrazémák. *Magyar Nyelvőr* 116: 437–448.

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Gazdag Vilmos, Szláv elemek a kárpátaljai Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban

Termini Egyesület, Törökbálint, 2021. 228 lap

A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok kutatása hosszú múltra tekint vissza. E vizsgálatokhoz különösen gazdag és sokrétű anyag lelhető fel azon a helyen, ahol magyarok és valamely szláv nyelv beszélői egymás mellett élnek. Az északkeleti régióban viszonylag korán kezdetét veszi az ukrán nyelvjárások magyar elemeinek vizsgálata. CSOPEY LÁSZLÓ 1881-ben publikálta *Magyar szók a rutén nyelvben* című tanulmányát. Utóbb BONKÁLÓ SÁNDOR, BALECZKY EMIL, JOSZIP DZENDZELIVSZKIJ, MOKÁNY SÁNDOR, LIZANEC PÉTER,

BÁRÁNYNÉ KOMÁRI ERZSÉBET stb. foglalkozott e témával. A helyi magyar nyelvjárások szláv elemeinek rendszeres vizsgálata csak azt követően kezdődött el igazán, amikor az ungvári magyar tanszék kutatási programjába felvette e témakört. A tanszék oktatói közül KÓTYUK ISTVÁN az ungvári járási falvakban, FODÓ SÁNDOR főképp a máramarosi Visk környékén gyűjtött nyelvjárási anyagot.

A Beregszászi járást a kutatások mind ez ideig kevésbé érintették. Hiánypótló munkába fogott tehát GAZDAG VILMOS, amikor a helyi magyar nyelvjárások szláv elemeinek vizsgálatát tűzte ki célul. A szerző gyermekkorától a beregi Zápszonyban él, a kárpátaljai magyarság nyelvi helyzetét és szokásait így nemcsak a kutató szemével, hanem a helyi magyar közösség tagjaként is jól ismeri.

A könyv bevezető fejezetei a kutatás tárgyával, az idegen szó, kölcsönszó és jövevényszó kategóriák elkülönítésének problematikájával, a kölcsönszavak típusaival és használatuk megítélésével foglalkoznak (11–25). A témakör főbb elméleti kérdéseinek tárgyalása után a szerző rövid áttekintést ad a témához kapcsolódó tudománytörténeti kérdésekről, a magyarországi szlavisztika kutatástörténetéről. Külön is szól FRANZ MIKLOSICH, ASBÓTH OSZKÁR, MELICH JÁNOS, KNIEZSA ISTVÁN, HADROVICS LÁSZLÓ és KISS LAJOS munkásságáról (26–47).

A következő fejezetek a kárpátaljai magyarság nyelvi helyzetét, a kétnyelvűség általános kérdéseit, az átvételek csoportosítását és a kárpátaljai magyar nyelvjárásokat tárgyalják (48–61). A kutatás alapját a szerző által gyűjtött nyelvi anyag képezi. Ebből készült el az értelmező-etimológiai szótári adatbázis. A nyelvi adatok forrását és az élőnyelvi gyűjtések módszerét ismertető fejezetekből megtudjuk (62–75), hogy a szerző 150 irányított beszélgetést (kb. 86 órányi hangfelvételt) elemzett. GAZDAG VILMOS a felvételeket 35 beregi településen készítette. Az adatközlők kiválasztása során a társadalmi rétegződésre is figyelemmel volt. Emellett ún. résztvevő megfigyeléses adatokat is gyűjtött. Dicséretet érdemel, hogy e módszerrel nemcsak szavakat, hanem mondatokat is sikerült rögzítenie. Ezzel kapcsolatban úgy fogalmaz: „összesen közel 150 kölcsönszó használatát igazoló példamondatot sikerült feljegyezniem” (73). A szerző a terepmunka és a résztvevő megfigyelés révén feljegyzett adatai mellett a helyi sajtó, a szépirodalom és az internetes kommunikáció nyelvhasználatát is vizsgálja. A világhálón közzétett (online) kérdőívvel végzett kutatása ugyancsak tanulságos.

GAZDAG VILMOS az ellenőrzés során kérdőívet használt. Három korcsoportot vizsgálva összesen 342 adatközlőt kérdezett meg. A kérdőív összeállításában segítségére voltak korábbi gyűjtéseinek eredményei. „A kutatás során használt kérdőív összeállításánál arra törekedtem, hogy abban a kárpátaljai magyar nyelvjárások minden nyelvhasználati színteréhez kapcsolódó kölcsönszavak helyet kapjanak. A válaszadóknak többféle kérdéstípust kellett megválaszolniuk: fogalommeghatározásokon és képezonosításokon át, a felsorolt kölcsönszavak jelentésének a megadásáig. Ezenkívül a válaszadók lehetőséget kaptak arra is, hogy feltüntessék a kérdőívben nem szereplő, de általuk ismert és használt kölcsönszavakat, valamint a kelet-ukrajnai háborús konfliktushoz kapcsolódóan meghonosodott szláv neologizmusokat és újonnan előtérbe kerülő kölcsönszavakat is” (75).

A szótári adatbázis (78–142) szócikkei tájékoztatnak az átvétel típusáról, szófajáról, jelentéséről, a szláv nyelvi megfelelőőről és annak eredetéről, szótörténeti kérdéseiről. A szerző példamondatokat is közöl. Ezeket élőnyelvi kutatásai során gyűjtötte, vagy helyi szépirodalmi művekből, interjúkból, újságokból, illetve az egyik népszerű világhálós közös-

ségi oldalról jegyezte fel. Jelzi, ha az adatok más kárpátaljai adatbázisban is megtalálhatók (a Termini Kutatóintézet Ht-listájában, A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótárában, KÓTYUK ISTVÁN kandidátusi, MÁRKU ANITA PhD-értekezésében, valamint KRAJNIK ILDIKÓ szakdolgozatában). A speciális betűtípusok sajnos több esetben nem láthatók. Az adatbázis 581 átvételt és kölcsönszói származékot tartalmaz. Az adatok 493 szócikkben lettek feldolgozva.

A következő fejezetek az átvételek csoportosítási lehetőségeivel (143–150), valamint hangtani-alaktani meghonosodásával foglalkoznak (151–157). A szláv eredetű szavak egy részének kronológiai szempontú vizsgálata cseppet sem könnyű feladat, mivel hiányoznak a régebbi források, ami pedig rendelkezésre áll, az átvételek területiségét, gyakoriságát alig érinti. A II. világháborút követően a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban számos orosz és ukrán szó terjedt el. Az átvételek egy részéről nem lehet pontosan megállapítani, hogy az oroszból vagy az ukránból származik-e. Ennek oka, hogy mindkét nyelvben ugyanolyan alakban használatosak (pl. *dácsa* 1. 'nyaraló', 2. 'kerti lak, házikó' < ukr., or. *дача*; *sáski* 'dámajáték' < ukr., or. *шашики*; *tumbocska* 'éjjeliszekrény' < ukr., or. *тумбочка*). Fontos támpont lehet számunkra, ha tudjuk, mikor honosodott meg az adott szó a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. Az 1944 előtti átvételek a helyi ukrán nyelvjárásokból eredeztethetők, az 1944 és 1991 közöttiek egy jelentős része viszont már az oroszból származhat, mivel a kárpátaljai magyarok többsége a katonáskodása idején vagy a közeli városban lévő munkahelyen az oroszot tanulta meg: „a kárpátaljai magyar lakosság által használt keleti szláv kölcsönszavak túlnyomó többsége orosz eredetre vezethető vissza” (145). A szórványokban (például a máramarosi településeken) azonban azzal is számolnunk kell, hogy a környező ukrán nyelvjárások hatása erősebb lehetett. 1991 után az ukrán nyelv hatása mindenütt felerősödött, a fiatalabb nemzedék az iskolában ezt a nyelvet tanulja.

Az adatok között több olyan van, amely az átvételek régebbi rétegéhez tartozik. Ezek a környező ukrán nyelvjárásokból eredeztethetők, egy részük Kárpátalján túl is jellemző. Ilyenek például *murkó* 'sárgarépa' (l. MNyA. 58. térkép), és az *abora ~ zabora* 'széna vagy más takarmány tartására való alkotmány, mely négy faoszlopból s rajtuk le- s fölcúsúsztható tetőből áll' tájszavak (l. SzamSz. 1: 22; ÚMTsz. 1: 148), amelyek az északkeleti régió más nyelvjárásaiban is előfordulnak. A *púp* 'köldök' jelentése az Ipoly vidékétől az északkeleti területekig mindenütt előfordul (l. MNyA. 503. térkép; SzamSz. 2: 252), a szlovák és az ukrán nyelvjárásokból egyaránt terjedhetett, a beregi tájnyelvben természetesen ukrán eredetűnek tekinthető.

A gyűjtött adatok többsége 1944 után meghonosodott szlavizmusnak tekinthető (143). Az átvételek között számos olyan van, amely a latinból, franciából, németből, törökből stb. került az orosz és az ukrán nyelvbe (*analiz* 'vegyelemzés, vérvizsgálat' < ukr., or. *анализ* < lat. *analysis*; *baklászán* 'padlizsán' < ukr., or. *баклажан* < tör. *patlican*; *sifer* 'pala' < ukr., or. *ууфеп* < ném. *Schiefer*). S vannak olyanok is, amelyek az ukránban és az oroszban ószláv vagy ósszláv örökségnek tekinthetők. „A kutatás során begyűjtött 581 kölcsönszóból 302 olyan, amely a szláv nyelvekbe valamely idegen nyelvből került át. Szláv eredetűnek 223 lexikai elem minősül, s 56 olyan összetett szót adatoltam, melynek egyik tagja szláv, míg a másik valamilyen más nyelvi elem, vagyis hibrid kölcsönszó” – írja a szerző (143).

Vannak olyan tájnyelvi szavaink, amelyek többszöri átvétellel honosodtak meg a magyar nyelvterület különböző részein. Valószínűleg ezek közé tartoznak a *stelácsi* 'konyhában, kamrában lévő polcos állvány' különböző alakváltozatai is (vö. TESz. 3: 599). E soroknak az ungvári járási Szürtéből származó írója a *talácsi* változatot használja.

Elképzelhető, hogy a régebben meghonosodott változatok közé tartozik, alakilag is jobban beilleszkedett a magyar nyelvjárásokba, közvetlenül a németből kerülhetett át a magyar nyelvjárásokba, akárcsak CSÜRY BÁLINT *telázi* (SzamSz. 2: 305), és A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótárának *stelázi* (a példamondatban *tellázi*) adata (KárpSz. 2: 254). GAZDAG VILMOS a *szelázs* alakot a beregi nyelvjárásokban szláv közvetítéssel meghonosodott átvételnek tekinti (134). A *szelázs* esetében a hangalakot és a szláv nyelvi környezetet figyelembe véve már valóban elképzelhető a szláv közvetítés.

Többnyelvű környezetben történeti adatok híján persze az ilyen eseteket nem mindig könnyű tisztázni. A *brindza* 'juhtúró' szó esetében szintén felmerülhet a gyanú, hogy nem csak egy irányból terjedt el nyelvjárásainkban. Elsődlegesen természetesen román nyelvi hatással számolhatunk, az erdélyi magyar nyelvjárásokba innen került át. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára vándorszóként említi, eredetéről pedig azt írja, hogy a vlach pásztorszókinsz eleme, elterjesztői a vlach pásztorok voltak (TESz. 1: 370). GAZDAG VILMOS a szláv átvételek között említi, mivel a beregi nyelvjárások közvetlenül az ukrán nyelvjárásokkal érintkeznek, ezekben pedig vándorszóként szintén megvan a *brindza*. Egyébiránt CSÜRY nem említi a Szamosháti szótárban.

GAZDAG VILMOS gyűjtése az átvételek típusainak vizsgálatához is jól hasznosítható. Előfordul, hogy a szláv átvétel és a magyar köznyelvi lexéma között alaki különbség van (pl. *agronóm* 'agronómus', *diplom* 'diploma, oklevél'). A *pufajka* ~ *pufájka* az egész magyar nyelvterületen ismert, negatív jelentéstartalom társul hozzá, ez azonban a kárpátaljai magyarok körében kevésbé jellemző (125).

Az átvételek fogalomköri (tematikus) vizsgálata is tanulságos. Jól látható, hogy nagyon sok az olyan szó, amely a hivatalos ügyintézéshez (*anketa* 'kérdőív, úrlap', *ukáz* 'rendelet, parancs', *zájává* 'kérvény, folyamodvány'), az állami intézményrendszerhez (*kopera* 'szövetkezeti bolt, üzlet', *kolhoz* ~ *kolhosz* 'termelőszövetkezet, kollektív gazdaság', *rada* 'tanács (szervezet)', *rájkom* 'járási tanács', *buhálter* 'könyvelő', *szubotnyik* 'közös munkafelajánlás munkaszüneti napon', *szuvenyír* 'emléktárgykészítő üzem'), a műszaki-technikai eszközökhöz (*amartizátor* 'lengéscsillapító', *bak* ~ *bák* 'üzemanyag-tartály', *kapot* 'motorháztető', *pricep* ~ *pricept* 'pótkocsi'), vagy más olyan fogalomhoz kapcsolódik, amely a 20. században lett ismert.

A szótári részt négy melléklet követi. Az első az egyik népszerű közösségi portálról származó bejegyzéseket és hozzájuk kapcsolódó képeket közöl (182–196). A második mellékletben 25 térképlap található (197–221). A kérdőíves módszerrel gyűjtött adatok alapján elkészített térképlapok tájékoztatják az olvasót az átvételek alaki és lexikai változatairól, jelentéséről, előfordulásáról, valamint arról, hogy a gyűjtés során hányszor bukkant fel. Arra nem volt lehetőség, hogy a szerző mind a 220 térképet publikálja. A későbbiekben jó lenne az összes térképlapot egy önálló kötetben ismertetni. A 3. számú mellékletben az átvételek (táblázatban közölt) fogalomköri csoportosítása található (222–224), a negyedik melléklet pedig a kölcsönszavakat abc rendben foglalja össze.

GAZDAG VILMOS elemzése és adataira részletes és alapos ismertetést ad a beregi magyar nyelvjárások szlavizmusairól. Külön kiemelném az anyaggyűjtés sokoldalúságát és a széles körű tudománytörténeti tájékozottságot. Jó szívvel ajánlom a könyvet mindazok számára, akik érdeklődnek a kárpátaljai magyarok nyelvjárása és a nyelvi érintkezések kutatása iránt.

Hivatkozott irodalom

- KárpSz. = *A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára* 1–2. Főszerk. LIZANEC PÉTER. Kárpáti Kiadó, Ungvár, 2012.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- SzamSz. = CSÜRY BÁLINT, *Szamosháti szótár* 1–2. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1935–1936.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

TÓTH PÉTER
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2021. évet záró közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2022. április 13-án az ELTE BTK Kari Tanács-termében tartotta meg a 2021-es évet lezáró rendes közgyűlését.

1. Kiss Jenő elnök üdvözölte a megjelenteket, örömét fejezte ki, hogy a világvárvány lecsengése után a tagság ismét jelenléti formában találkozhat, majd felkérte Maticsák Sándor egyetemi tanárt, hogy tartsa meg A magyarországi finnugor nyelvtudomány az ezredforduló után című előadását.¹

2. Az előadás elhangzása után Juhász Dezső főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság 2021. évi tevékenységéről.

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk tavalyi tevékenységét is alapjaiban befolyásolta a második éve tartó világvárvány: számos tervezett rendezvényünket vagy nem, vagy csak online formában tudtuk megtartani.

A tavaszra tervezett választmányi ülést online, íméles körlevelek formájában bonyolítottuk. Ennek tárgya az ugyancsak online formájú, 2020-ról szóló évszázad közgyűlés előkészítése volt. A választmány tagjai április elején megkapták és véleményezték a főtitkári beszámolót, valamint a Társaság gazdasági és közhasznúsági helyzetét összegző számvizsgálói bizottsági jelentést.

A 2020-as évet lezáró közgyűlést is online tartottuk meg. Az elfogadott számvizsgálói bizottsági jelentést, valamint a kiegészített főtitkári jelentést a tagság tájékoztató ímel kíséretében megkapta, és egy elektronikus szavazólap kitöltésével április

¹ L. jelen számunk első tanulmányát.